

Epistemické komunity a problém situovanosti aktérov vedeckého poznania

Mariana Szapuová

Epistemic communities and the problem of situatedness of the actors of science

The paper deals with the concept of situated knowledge. The author examines various interpretations of the idea of situated knowledge and tries to develop it further through analysing the issue of epistemic communities as subjects of scientific research. Epistemic communities are thematized in the context of social and communal character of knowledge producing practices which is consequently interpreted as a kind of situatedness of knowledge.

Úvod

Jednou z ideí, ktorá predstavuje akýsi „bod stretu“ medzi inak nesmierne rozmanitými prúdmi feministického epistemologického uvažovania, je myšlienka situovaného poznania a práve táto myšlienka je aj jednou z častých tém feministických epistemologických reflexií Etely Farkašovej. Svoj príspevok chcem preto venovať koncepcii situovaného poznania. Pokúsím sa zmapovať kontexty, v ktorých problematiku situovaného poznania tematizuje Farkašová a poukážem na spôsoby, akými sa k tejto téme vo svojich úvahách približuje a akými danú tému rozvíja. V ďalšej časti príspevku budem venovať pozornosť feministickej epistemologickej téze o situovanosti vedy a pokúsím sa o jej rozvinutie prostredníctvom analýzy otázky epistemických komunit ako subjektov vedeckej práce. Epistemické komunity budem tematizovať v kontexte otázky sociálneho a komunitného charakteru tvorby vedeckého poznania ako formu situovanosti vedy. Otázku interpersonálnej situovanosti tvorby poznania budem reflektovať a tematizovať

spolu s otázkou týkajúcou sa spôsobov, akými rod situuje nielen subjekt poznania, ale aj praktiky tvorby poznania. Využijem pritom aj niektoré výsledky empirického výskumu, mapujúceho procesy tvorby poznania vo vedeckých inštitúciách v súčasnosti.

1. Situované poznanie v reflexiách Etely Farkašovej

Koncept situovaného poznania uviedla na scénu feministického epistemologického uvažovania americká antropologička, historička vedy a feministická teoretička Donna Haraway vo svojom článku *Situated Knowledges. The Science Question in Feminism and the Privilege of Partial Perspective* z r. 1988, a to v kontexte otázky objektivity feministického výskumu. Haraway, využívajúc metaforu zraku a videnia ukazuje, že predstava neohraničeného, neobmedzeného videnia, aká sa udomácnila v modernej vede, je iluzórna, videnie je vždy viazané na telesnosť a na perspektivitu. Práve takéto videnie je podľa nej dobrou metaforou objektivity; objektivita z takéhoto pohľadu sa spája s parciálnosťou a so situovaným poznaním – „feministická objektivita sa spája s limitovanou polohou a situovaným poznaním, a nie s transcendovaním a rozhrančením medzi subjektom a objektom“ (Haraway 1999, s. 177). Ako na to upozorňuje v súvislosti s problémom objektivity Etela Farkašová, chápanie objektivity, ako sa rozpracúva vo feministickej teórii stanoviska, „sa spája s pojmi situovaného poznania, pozičnej racionality, objektivita sa tu nepredstavuje ako výsledok úniku od limitov poznávajúceho subjektu, či ich transcendovania, nie je produktom dištancu, nezaujatosti, neutrality, naopak, zdôrazňuje sa tu aspekt telesnosti, situovanosti, limitovanosti poznávajúcich ľudí, aspekt ich vzájomnej prepojenosti, vzájomnosti. Práve pojmy situovanosti a pozicionality sú pre feministické epistemológie kľúčové – či už v ponímaní objektivity, racionality alebo celého poznávacieho procesu“ (Farkašová 2002, s. 390).

Jednou z tém, ktoré stoja v centre feministického epistemologického záujmu Etely Farkašovej, sú práve otázky, s ktorými je tento centrálny koncept previazaný. Farkašová pritom značne rozširuje „epistemologický dosah“ tohoto konceptu okrem iného tým, že tematizuje problém situovanosti v kontexte ďalších epistemologických otázok, predovšetkým v kontexte otázky subjektu poznania, v kontexte otázky týkajúcej sa genézy a priebehu poznávacieho procesu, v kontexte otázky objektivity, ako aj v kontexte

chápania takých klasických epistemologických kategórií, ako je kategória rozumu a racionality. Upozorňuje napr. na to, že rôzna kultúrna situovanosť utvára odlišné podmienky aj pre genézu poznania a zdôrazňuje, že takáto situovanosť podmieňuje aj „spôsob organizovania produkcie poznania“ (Farkašová 2006, s. 415). Farkašová tematizuje problém situovaného poznania predovšetkým v kontexte teórie stanoviska a zároveň ho rozvíja viacerými smermi:

1. situovanosť spája so subjektom poznania, podčiarkuje, že poznávajúce subjekty sú vždy sociálne-historicky situované, a aj podmienené, „s čím súvisí i skutočnosť, že kognitívna história zahŕňa v sebe vždy aj sociálnu históriu“ (Farkašová 2002, s. 387); otázku sociálnej situovanosti subjektu zároveň spája s problematikou jeho sociálnej identity a sociálnych vzťahov, v ktorých je ukotvený (Farkašová 2005 b);
2. situovanosť spája s procesmi poznávania, ako aj normami a metódami vedeckej práce;
3. tematizuje situovanosť v kontexte problému objektivity poznania, vrátane vedeckého; kladie si predovšetkým otázku, akým spôsobom je možné koncepciu situovaného a parciálneho poznania spájať s nárokmi objektivity a pravdivosti (Farkašová 2002, Farkašová 2003, Farkašová 2007);
4. koncept situovanosti spája s konceptom pozicionality, parciálnosti perspektív a kontingencie poznania (pozri Farkašová 2002, Farkašová 2005 a, Farkašová 2005 b);
5. situovanosť vzťahuje aj na samotnú epistemológiu a na jej centrálné koncepty a ideály (ideál objektivity, racionality, autonómnosti, nezaujatosti); akcentujúc potrebu kritickej reflexie teórie poznania zdôrazňuje, že „samotná epistemológia ako disciplína skúmajúca procesy poznávania vyrastá zložitým a kontradiktórickým spôsobom z materiálneho života, teda že od materiálneho života a sociálnych vzťahov závisia nielen spôsoby poznávania, chápania, vysvetľovania (sociálnej reality), ale aj samotné koncepcie poznania, t. j. epistemológie sú týmito podmienkami a vzťahmi spoludeterminované“ (Farkašová 2007, s. 59);
6. situované poznanie usúvzťažňuje s myšlienkou perspektivity, resp. „dvojperspektívy“ (Farkašová 2006);
7. koncept situovaného poznania spolu so stanoviskovou teóriou umiestňuje do kontextu emancipačných sociálnych hnutí, zdôrazňuje emancipačný potenciál tejto teórie a usúvzťažňuje ju s politickými

cieľmi feministického hnutia. Ako upozorňuje, v „stanoviskovej epistemológii sa kladie dôraz na to, že hierarchicky štrukturovaná spoločnosť produkuje rôzne perspektívy nielen na ňu, ale aj na epistemologickú asymetriu, ktorá charakterizuje tieto perspektívy“ (Farkašová 2005 a, s. 407) a podčiarkuje, že teórie stanoviska kladú dôraz nielen na reprezentáciu sveta zo stanoviska znevýhodňovaných a marginalizovaných skupín, ale sa usilujú aj o premenu existujúcej hierarchickej rodovej štruktúry, o budovanie rodovo spravodlivého usporiadania sociálnych vzťahov (Farkašová 2002).

Vo všetkých týchto dimenziách, v akých Farkašová tematizuje a rozvíja koncept situovaného poznania a v jeho rámci generované stanovisko, situovanosť poznania spája autorka s rodom. Opakovane upozorňuje napr., že v rámci teórie stanoviska sa „kladie dôraz na rodovú diferencovanosť – nie však ako na niečo, čo je dané biologicky, ale na diferencovanosť sociálnych situácií a s nimi spätých skúseností“ (Farkašová 2005 a, s. 404). Situovanosť poznania podmienená rodom (rodovými vzťahmi, rodovými normami, rodovo podmienenými hodnotami a záujmami, rodovou identitou) sa tak v jej interpretácii stáva niečím, čo je prítomné a identifikovateľné vo všetkých dimenziách a podobách situovanosti, čo takpovediac ide naprieč všetkými týmito dimenziami.

2. Podoby situovanosti vedy

Ako vyššie načrtnuté úvahy naznačujú, tézu o situovanosti poznania, vrátane vedeckého, je možné premietnuť do viacerých rovín epistemologického uvažovania, resp. jej význam možno rozvinúť a konkretizovať vo viacerých smeroch. Je napríklad možné uvažovať o viacerých spôsoboch či podobách situovanosti subjektu: napr. o telesnosti ako podobe situovanosti, o osobnej (alebo prvoosobovej) skúsenosti, či o záujmoch a hodnotách, ktoré tvoria isté koordináty situovanosti. Veľká pozornosť sa v rámci feministických reflexií vedy venuje tomu, ako sú subjekty vedeckej práce situované v sieti sociálnych vzťahov (koordináty tejto situovanosti sú dané napr. sociálnym statusom, sociálnymi rolami a normami), pričom feministické epistemologické skúmania sa zameriavajú najmä na rod a rodové vzťahy ako na dôležitú podobu situovanosti. Chcem upozorniť, že spomenuté podoby situova-

nosti je však možné rozlíšiť len v analytickej rovine; v reálnych procesoch produkcie poznania sú tieto formy situovanosti navzájom úzko previazané a vstupujú do vzájomných interakcií. V ďalšej časti textu budem venovať pozornosť jednej z podôb situovanosti vedeckého poznania, a to podobe, ktorá sa spája so vzťahom subjektu k iným poznávajúcim subjektom. Túto otázku si nebudem všimáť len v abstraktnejšej rovine teoretickej reflexie, ale pokúsím sa ju rozvinúť a konkretizovať vo svetle empirických výskumov produkcie poznania. Klasickú otázku o subjekte vedeckého poznania, teda otázku „kto poznáva“ resp. „kto disponuje vedením“ si preto nebudem všimáť len v normatívnej rovine, ako je táto otázka prítomná vo filozofickej tradícii, ale si ju budem všimáť aj v rovine takpovediac deskriptívnej, vo svetle skúmania aktuálne prebiehajúcich procesov tvorby poznania a podôb situovanosti ich aktérov a aktérok. Budem sa pritom opierať najmä o niektoré výsledky nášho výskumu *Poznanie, inštitúcie a rod* zameraného na každodennú prax „robenia vedy“ a na konkrétne podoby situovanosti poznávacích praktík. Jedným z cieľov tohoto výskumu bolo skúmať a reflektovať rodovú dimenziu vedy, vedeckých inštitúcií a vedeckej praxe, s osobitným zreteľom na problematiku „fungovania rodu“ v procesoch tvorby poznania.¹ V súlade s takou feministickou epistemologickou perspektívou, ktorá, ako som načrtla vyššie, charakterizuje aj uvažovanie Etely Farkašovej, možno rod, rodové vzťahy a rodovú identitu pochopiť v epistemologickej rovine ako takú podobu situovanosti poznania, ktorá prestupuje všetky ostatné dimenzie situovanosti vedy. Otázku interpersonálnej situovanosti subjektov tvorby poznania budem preto reflektovať a tematizovať spolu s otázkou týkajúcou sa spôsobov, akými rod situuje nielen subjekt poznania, ale aj praktiky tvorby poznania.

Najprv sa však pristavím pri možnej námietke: Voči koncepcii situovaného poznania a situovanej vedy by bolo možné namietkať, že tvrdenie o situovanosti, o lokalizácii vedeckého poznania v konkrétnom čase a priestore, v kon-

¹ Projekt *Poznanie, inštitúcie a rod: európska perspektíva* (KNOWING) sa realizoval v rámci 6. rámcového programu Európskej komisie v programe Utváranie európskeho výskumného priestoru ako špecificky zacielený výskumný projekt, na ktorom participovalo Centrum rodových štúdií na Filozofickej fakulte UK v Bratislave ako člen medzinárodného konzorcia. Výskum prebiehal paralelne v piatich krajinách, v domácich podmienkach výskum realizoval slovenský výskumný tím v zložení M. Szapuová, Z. Kiczková, L. Kobová, Z. Mészárosová a K. Pafková.

krétnom spoločenskom, kultúrnom, politickom či ekonomickom prostredí je buď triviálnym, a/alebo epistemologicky irelevantným či nezaujímavým tvrdením – triviálnym v tom zmysle, že situovanosť vedy je očividným empirickým faktom, ktorý ale nemá žiadnu relevanciu pre epistemologické skúmania, zaujímavé sa o otázky racionality a zdôvodnenosti, pravdivosti či validity poznania. Podľa môjho názoru táto námietka vychádza z okliešteného, úzkeho chápania samotnej vedy a s ním spojeného úzkeho, okliešteného chápania epistemológie. Za úzke považujem také vymedzenie vedy, ktoré vedu chápe ako súbor verifikovaných, potvrdených alebo falzifikovateľných, potenciálne eliminovateľných tvrdení a prehliada jej činnosť, ako aj spoločenskú a kultúrnu dimenziu. Epistemologický interpretačný rámec, ktorý vychádza z takéhoto vymedzenia vedy, sa vyznačuje striktným normativizmom a ním akcentované rozlišovanie medzi kontextom objavu a kontextom zdôvodnenia limituje skúmanie vedy *per definitionem*. V rámci takéhoto chápania sa pestuje akási imunita alebo rezistencia voči tomu, aby si epistemológia našla cestu k „reálnej“ vede a vedeckej praxi, použijúc výraz z názvu knihy B. Latoura, k „vede v akcii“ (Latour 1987). Ak rozšírime epistemologický záber tak, aby aj reálna prax produkcie poznania sa stala hodnou epistemologického záujmu, možno ukázať, že uvedená námietka nie je opodstatnená. O to sa chcem pokúsiť v ďalšej časti príspevku. Skôr než sa k tomu dostanem, chcem sa pristiaviť pri niektorých otázkach, rámcujúcich moju tému, z teoretickej perspektívy.

3. Interpersonálna situovanosť subjektov tvorby poznania: epistemické komunity v teoretickej perspektíve

Inšpiratívnosť feministickej epistemológie sa podľa môjho názoru prejavuje okrem iného v tom, že pri skúmaní „vedy v akcii“, pri skúmaní vedy ako činnosti a praxe, ktorá prebieha v rámci špecifickej kultúry a zároveň túto kultúru aj vytvára a formuje, upriamuje pozornosť na epistemické komunity²

² Hoci termín „epistemická komunita“ nemá v súčasnej odbornej literatúre jednotný a ustálený význam, vo feministickej epistemológii sa používa primárne v kontexte pýtania sa na aktéra/aktérov tvorby poznania, je teda možnou odpoveďou na jednoducho formulovanú otázku „kto poznáva“ (pozri napr. Nelson 1990).

ako subjekty vedeckej práce. Vo viacerých koncepciách rozvinutých v rámci feministickej epistemológie sa totiž zdôrazňuje, že vedecká aktivita je vykonávaná skôr skupinami ľudí než izolovanými individuami, pričom samotné kognitívne procesy ako aj aplikácia vedeckej metódy majú sociálny charakter, sú výsledkom interakcie poznávajúcich aktérov (pozri Longino 1998, s. 93). Upriamenie pozornosti na epistemické komunity, ktoré sa považujú za dôležitých, ba v rámci niektorých koncepcií za primárnych aktérov vedeckého poznania, však neznamená odmietanie alebo popieranie individuálnej epistemologickej kompetencie; akcentovaním epistemických komunít ako aktérov či subjektov poznania sa vyjadruje kritický postoj voči tradičnej individualistickej epistemológii a voči konceptu autonómneho subjektu. Komunalizmus v otázke subjektu popiera, že by individuálne subjekty mohli nadobúdať vedenie ako autonómne, navzájom nezávislé subjekty, nachádzajúce sa v epistemologickej izolácii od iných subjektov – naopak, vychádza sa z presvedčenia, podľa ktorého vedenie sa produkuje prostredníctvom (sociálnej) interakcie subjektov, a dôležitým vnútorným momentom tejto interakcie je vzájomná závislosť. Základný argument v prospech takéhoto prístupu by sa dal v zjednodušenej podobe sformulovať nasledovne: 1. subjektom vedeckej práce sú skôr skupiny výskumníkov a výskumníček než individuá; 2. subjekty poznania nemožno pochopiť ako izolované a autonómne individuá, ale je potrebné zohľadniť ich mnohorakú previazanosť s inými subjektmi (pozri Longino 1991, Grasswick 2004). Podobne argumentujú aj niektorí sociológovia či sociologičky vedy; Latour a Woolgar napr. upozorňujú, že hoci skúmanie „života v laboratóriu“ nemôže úplne obísť skúmanie individuálnych vedcov a vedkýň, je potrebné uvážiť to, že každý individuálny vedec a vedkyňa ešte predtým, než sa stali individuálnymi producentmi poznania, boli súčasťou nejakého laboratória. Preto sa jednotkou analýzy majú stať skôr pracovné postupy, siete výskumníkov a výskumníček, či techniky výskumu než vedci a vedkyne ako individuá (Latour, Woolgar 1986, s. 188). Inými slovami, epistemické komunity možno pochopiť ako jeden z dôležitých kontextov, v ktorom sú procesy tvorby poznania situované.

Dôležitosť ne-individualistického pohľadu na poznávajúci subjekt akcentujú v súčasnosti viacerí autori a autorky. H. Longino napr. argumentuje, že subjektom vedeckej práce, výskumu, nie sú izolované, autonómne a atomizované individuá, ale epistemické komunity, pričom epistemické komunity treba podľa jej názoru chápať ako skupiny zdieľajúce nielen jednu spoločnú vedeckú paradigmu, ale ako skupiny zdieľajúce hlavne spoločnú epis-

temickú kultúru.³ Sústreďenie pozornosti na činnosť aspekt vedy otvára priestor pre pochopenie toho, že veda ako ľudská aktivita, podobne ako aj iné typy ľudskej činnosti, je sociálne organizovaná a je organizovaná vždy konkrétnym spôsobom, ktorý ovplyvňuje ciele vedy, ako aj kritériá úspechu. Upriamenie pozornosti na vedu ako na výskum otvára priestor nielen pre skúmanie historickej, sociálnej a politickej situovanosti vedy, ale poukazuje aj na interpersonálnu situovanosť⁴ jej aktérov a aktérok, na formy dynamickej interakcie medzi vedeckou prácou, jej aktérmi a kontextom, v ktorom vedecký výskum prebieha. Sociálnosť vedeckého poznania treba pochopiť podľa tejto filozofky predovšetkým ako interaktivitu, pričom, ako zdôrazňuje, skutočná interaktivita si vyžaduje rôznorodosť, pluralitu a diverzitu názorov, prístupov a hľadísk (Longino 2002, s. 124–145). Vo svetle názorov tejto autorky vedecké poznanie možno pochopiť ako výsledok kritického dialógu medzi individuami a skupinami, zastávajúcimi neraz aj odlišné stanoviská. Subjekty, zúčastňujúce sa procesov tvorby poznania, možno z takejto perspektívy pochopiť ako „výsledok“ mnohorakých vzájomných interakcií a dialógov, prebiehajúcich medzi jednotlivými aktérmi a aktérkami. V tomto zmysle sa subjekty formujú ako „multiplying“, „znásobené“, „zmnožené“ subjekty (pozri Longino 1996, Longino 1991). Podobne navrhuje tematizovať problém aktéra poznania aj H. Grasswick, ktorej model „jednotlivci-v-komunitách“ umožňuje postihnúť zložitú dynamiku vzťahov medzi individuami a „ich“ komunitami. Konceptualizácia aktéra založená na tomto modeli vychádza z chápania subjektov ako sociálnych bytostí a z chápania tvorby poznania ako procesov, založených na interaktivite. Tento model umožňuje vyhnúť sa dichotómii medzi individuami a komunitami a zároveň otvára priestor pre uznanie individuálnych špecifik, ktoré sa ale v jeho rámci vnímajú ako relačné a formované v procesoch interakcie. „Pohľad na subjekty poznania ako na „jednotlivcov-v-komunitách“ odmieta atomistický model, založený na všeobecnom a sebestačnom subjekte, a namiesto toho kladie do popredia situovanosť a interaktivitu sub-

³ Ku konceptu epistemickej kultúry pozri Knorr Cetina 1999.

⁴ Pod interpersonálnou situovanosťou aktérov a aktérok rozumiem ich situovanosť v sieti ľudských vzťahov, ktorá zahŕňa aj situovanosť vo vzťahoch medzi kolegami a kolegynami, odborníkmi a odborničkami v tej istej oblasti, postavenie v rámci epistemickej komunity, ale aj situovanosť v rámci širších spoločenských a sociálnych vzťahov, vrátane vzťahov medzi rodmi.

jektov“ (Grasswick 2004, s. 99). Zviazanosť výskumníkov a výskumníčok ako individuí so skupinami svojich kolegyň a kolegov, ich príslušnosť ku skupine, resp. k viacerým skupinám ďalších výskumníkov a výskumníčok, je tým faktorom, vďaka ktorému sa stávajú uznanými a rozpoznateľnými ako subjekty, ako aktéri a aktérky tvorby poznania.⁵

Epistemickejšiu komunitu je možné identifikovať prostredníctvom záväzkov⁶ (commitments), a to vecných (substantívnych), normatívnych a procedurálnych, ktoré utvárajú všeobecne (často mlčky) prijímaný, nespochybnovaný kontext skúmania (pozri Longino 1999, s. 341). Práve v dôsledku tejto všeobecnej, a zároveň väčšinou neexplicitnej akceptovanosti a nepochybnosti záväzkov, hodnôt a noriem, možno neviditeľné spojivo medzi členkami a členmi epistemickej komunity pripodobniť k istej mytológii, ktorá – ako ukazujú Latour a Woolgar – rámcuje aktivitu vedcov a tvorí široký referenčný rámec, do ktorého sú situované praktiky istej vedeckej kultúry (Latour, Woolgar 1998, s. 54). Epistemickejšie komunity sa formujú na základe spoločného zdieľania istého systému hodnôt a noriem. Príslušníci a príslušníčky vedeckých komunit však nezdieľajú len istý systém epistemickej či kognitívnych noriem, ale do činnosti komunit intervenujú aj normy morálne a sociálne, vrátane noriem rodových. Rodové normy fungujú ako kultúrne imperatívy, ktoré predpisujú mužom a ženám odlišné vzorce správania a ktoré intervenujú aj do formovania názorov, napr. o tom, kto môže a kto nemôže byť vedcom⁷, komu sa prisudzuje epistemickejšia kompetencia a epistemickejšia autorita. Výskum konštrukcie rodových vzťahov vo vede treba z tohto hľadiska zamerať aj na otázku rodovej podmienenosti epistemickej autority a kompetencie.

Téza, podľa ktorej vedecký výskum je v súčasnosti založený na tímovej práci, patrí v súčasných teóriách vedy a v diskusiách o vede medzi základ-

⁵ Podobne argumentuje B. Latour v súvislosti s otázkou o tom, čo sa považuje za vedecký fakt – výsledok poznania sa stáva podľa neho vedeckým tým, že je za taký uznaný skupinou vedcov, keď vedci individuálny výsledok výskumu preberajú vo svojich publikáciách a tým ho potvrdzujú. (Latour 1987, s. 42)

⁶ V podobnom duchu píše Kuhn o vedeckých spoločenstvách, ktoré charakterizuje prostredníctvom záväzkov jej členov voči určitej paradigme, pozri Kuhn, T.: Štruktúra vedeckých revolúcií. Bratislava, Pravda 1981, s. 64.

⁷ Použitie gramatického maskulina v tejto formulácii nie je náhodné – podľa tradičnej, dodnes rozšírenej predstavy je totiž vedec osobou mužského pohlavia.

né samozrejmosti. Problematika tímovej práce a fungovania výskumných tímov je úzko prepojená s problematikou fungovania epistemických komunít. V skúmaníach (či už z oblasti vedných štúdií, ale aj z oblasti feministickej epistemológie), ktoré sa orientujú na skúmanie vedy ako istej „praktiky a kultúry“ (Pickering 1992, Knorr Cetina 1999), sa epistemické komunity najčastejšie konceptualizujú práve prostredníctvom vedeckej kooperácie či tímovej práce – „výskumné skupiny sú elementárnymi formami vedeckej kolaborácie a produkcie poznania“, uvádza v tejto súvislosti Hackett (Hackett 2005, s. 788). Sociologička vedeckého poznania Karin Knorr Cetina tvrdí, že veda sa v súčasnosti rozvíja v „komunitaristickom režime“, že súčasná veda je „svojou povahou nielen globálna, ale aj komunitaristická“ (Knorr Cetina 1999, s. 4, 160)⁸. Sociológovia a sociologičky často používajú empirické faktory na určenie toho, kto patrí, resp. nepatrí do istej epistemickej komunity: sú to napr. inštitucionálne faktory ako katedry, ústavy či laboratória, profesijné združenia, ďalej skutočnosť, že členovia a členky jednej komunity sledujú tie isté časopisy a tiež najčastejšie publikujú v tých istých časopisoch, participujú na tých istých konferenciách, spolupracujú na spoločných výskumných projektoch, navzájom sa citujú a pod. Samozrejme, takéto faktory sa nedajú odhaliť filozofickou reflexiou a zrejme práve preto feministická filozofka vedy L. H. Nelson, podľa ktorej primárnym aktérom vedy nie je individuum, ale epistemická komunita, upozorňuje, že sa nedajú stanoviť žiadne a priori kritériá pre určenie hraníc epistemických komunít (to je aj dôvod, prečo ona sama žiadnu všeobecnú definíciu epistemickej komunity nepodáva). Filozofia v tejto veci sa má obrátiť na antropologické a sociálne štúdiá vedy, na empirické výskumy vedeckej praxe a inštitúcií, v rámci ktorých tieto praxe prebiehajú.

⁸ V kontexte chápania epistemických komunít prostredníctvom tímovej práce a kooperácie sa vynárajú ďalšie zaujímavé otázky týkajúce sa vzťahu medzi tímovou prácou a epistemickou komunitou, napr. otázka toho, v akom význame možno považovať tímovú prácu za dôležitý mechanizmus utvárania epistemických komunít; ako sa ustanovujú epistemické komunity, prostredníctvom akých mechanizmov sa utvárajú, komu/čomu sa pripisuje konanie (kto/čo je činiteľom, agensom, aktérom), aké rôznorodé vzťahy sú identifikovateľné medzi individuami a epistemickými komunitami; aké je miesto a pozícia jednotlivcov v komunitách, ktoré činitele a faktory možno považovať za tie, ktoré formujú komunitu.

4. Epistemické komunity a rod: pohľad cez prizmu prehovorov vedcov a vedkýň

Po týchto poznámkach sa pristávam pri niektorých výsledkoch výskumu, prostredníctvom ktorých by som chcela preukázať neopodstatnenosť vyššie uvedenej námietky o epistemologickej nerelevantnosti tézy o situovanosti vedy – chcem ukázať, že podoby situovanosti, o ktoré mi pôjde, a ktorých „topografia“ je vymedzená súradnicami epistemickej komunity a rodu, zohrávajú úlohu v procesoch tvorby poznania. Opriem sa pritom o názory najkompetentnejších – samotných vedcov a vedkýň, pracujúcich v jednej akademickej inštitúcii prírodovedného a v jednej inštitúcii spoločenskovedného zamerania.⁹

Čo sa týka podôb pôsobenia epistemických komunít na nami skúmaných inštitúciách, resp. mechanizmov ich utvárania a fungovania, chcem v prvom rade podotknúť, že vo svetle našich výsledkov treba poukázať najmä na vysokú heterogenitu a dynamický charakter epistemických komunít. Naše zistenia do istej miery potvrdzujú výsledky niektorých zahraničných výskumov, podľa ktorých výskum v oblasti prírodných vied je kolaboratívny v oveľa väčšej miere než je tomu v spoločenských a humanitných vedách (pozri napr. Thagard 1997, s. 249). V prehovoroch respondentov a respondentiek, v ktorých reflektovali charakter svojej spolupráce či tímovej práce, je možné identifikovať tak individualistický ako aj komunitaristický diskurz, pričom je zaujímavé, že komunitaristický diskurz prevláda viac v prípade reflexie tvorby poznania ako výskumu, kým individualistický diskurz sa viac spája s tematizáciou tvorby poznania ako vedy, kde sa vyzdvihuje úloha výrazných osobností.

Vo viacerých prehovoroch respondentov a respondentiek napr. o význame tradície, o úlohe učiteľov alebo aj o formách každodennej kooperácie zarezonovala myšlienka epistemickej závislosti, či už v súvislosti s nutnosťou „učiť sa od iných“ alebo v súvislosti s neustále narastajúcim tempom rozvoja vedeckého poznania: „*Je závislá (práca respondentky na práci tímu, pozn. M. S.) do veľkej miery, pretože si myslím, pretože vlastne*

⁹ V rámci výskumu sme realizovali 19 hĺbkových rozhovorov, 12 na prírodovednom a 7 na spoločenskovednom pracovisku, z toho bolo 9 žien a 10 mužov na rôznych stupňoch akademickej kariéry.

to posúva aj tú moju prácu ďaleko rýchlejším tempom. Tam sa jedná aj o tú rýchlosť poznania, nielen o tú šírku, hĺbku. Pretože je mnoho vecí, lebo sú určité experimenty... vzájomne si s nimi pomáhame, ktoré robíme povedzme tak, že metodológia je rovnaká, ale musíte ju optimalizovať na tú konkrétnu vašu tému alebo model. Čiže v tomto si sme veľmi závislí jeden na druhom....“ [RB 10]. Vzájomná epistemická závislosť sa v tomto prehovore usúvzťažňuje s rýchlejším tempom vedeckého výskumu a s potrebou optimalizácie metodológie na špecifické podmienky konkrétneho experimentu, konkrétneho modelového organizmu či na konkrétnu „tému“. Možno sa teda domnievať, že aj v prípade takej individualizovanej výskumnej práce ako je realizácia konkrétneho experimentu, práca pri laboratórnom stole, je vzájomná závislosť výskumníkov a výskumníčok, nutnosť „pomáhať si“ niečím, čo podmieňuje každodennú prax „robenia vedy“. Taktiež možno tvrdiť, že stará epistemologická otázka „kto poznáva“ nadobúda prostredníctvom konceptu epistemickej komunity ako podoby situovanosti ďalší rozmer – ukazuje sa totiž, že otázka „kto“ je neoddeliteľná od otázky „ako“ a práve previazanosť týchto dvoch otázok sa stáva zrejmom, ak sledujeme podoby či modalitu situovanosti produkcie poznania v epistemických komunitách.

Z bohatého empirického materiálu, ktorý sme získali participatívnym pozorovaním, hĺbkovými rozhovormi a diskusiami vo fokusových skupinách, si vyberiem niekoľko príkladov, ktoré – aspoň v mojej interpretácii – demonštrujú reflexiu „rodovej inakosti“ v „robení vedy“ samotnými účastníkmi a účastníčkami výskumu, ako aj premietnutie tejto situovanosti do praxe vedy, do spôsobu organizácie vedeckej práce. Chcem ale zdôrazniť, že nemienim argumentovať v prospech rodovej inakosti, rodovej diferencie v robení vedy; pokúsím sa skôr ukázať, že myšlienka rodovej diferencie ako „zamlčaný predpoklad“ je prítomná a identifikovateľná v myslení (niektorých) vedcov a vedkýň, a že táto myšlienka sa premieta (v niektorých prípadoch) aj do spôsobu organizácie vedeckej práce, do procesov tvorby poznania. V prvom rade chcem uviesť, že účastníci a účastníčky výskumu reflektovali otázky rodovej inakosti v produkcii poznania vskutku ambivalentne. Viacerí respondenti a respondentky, tak muži, ako aj ženy, artikulovali názor, že „ženy vnímajú svet inak“ a táto inakosť vnímania sveta sa môže prejavíť, resp. sa prejavuje aj v inakosti robení vedy. Tejto inakosti prisudzovali respondentky a respondenti skôr pozitívny význam, vnímali to ako niečo, čo vedecký výskum a prácu epistemických komunit obohacuje.

Myšlienka inakosti neraz slúžila i na zdôvodnenie potreby rodovej heterogenity výskumných tímov či epistemických komunit, ako to formuloval jeden výskumník: „ženy majú iné videnie ako muži a preto je dobré, aby v tom vedeckom tíme povedzme, ak to aplikujeme priamo na vedu, boli aj muži aj ženy.“ [TL08] Podobne vyznieva aj nasledujúci citát: „Tak ja som vždy za kombináciu mužov a žien na pracoviskách aj vo výskumných tímoch“, pričom v zdôvodňovaní zaznieva myšlienka diferencie: „lebo je fakt, že muži... sa snažia teda chrliť tie svoje nápady a myšlienky, ale z mojej skúsenosti nedovedú tie svoje myšlienky až do tých detailov... ženy bez problémov urobia tú mravenčiu robotu až do toho dokonalého výsledku, takže ono je to dobré tak kombinovať to.“ [RL14] V tomto prehovore sa však myšlienka diferencie spája s pomerne jasne artikulovanou predstavou rodovej deľby výskumnej práce, v ktorej ženám sa prisudzuje „mravenčia“ práca, kým mužom sa prisudzuje kreatívnejšia tvorba nápadov. Netreba azda obzvlášť zdôrazniť, že týmto dvom typom práce sa vo vede vo všeobecnosti neprisudzuje rovnaký status a rovnaká hodnota. Zaujímavo tematizovala problém rodovej odlišnosti jedna respondentka z prírodovedného pracoviska, ktorá najprv akoby potvrdzovala všeobecne rozšírenú predstavu o odlišnosti, inakosti ženského a mužského „videnia sveta“, zároveň ale odmietla myšlienku nejakého priamočiareho dopadu tejto odlišnosti na výkony žien a mužov v oblasti vedeckého výskumu. Podľa názoru tejto respondentky „ženy a muži majú iné kognitívne vybavenie“, zároveň ale zdôraznila, že odlišnosť kognitívneho vybavenia nemožno chápať ako niečo, čo by „zabraňovalo individuálnym jedincom podávať špičkové výkony v odbore, pretože podávať špičkový výkon sú schopní len jedinci a tam je to už ... myslím rodovo nešpecifické...“ [RB 15]. Dodajme, že odlišnosť „kognitívneho vybavenia“ preto nemožno chápať ani ako niečo, čím by sa dalo vysvetliť či zdôvodniť nerovné postavenie žien vo sfére vedy a výskumu.

Na záver uvediem jednu ukážku toho, ako rodové očakávania a normy vstupujú do procesov tvorby poznania. Rodová dimenzia vo vedeckom výskume bola vyzdvihnutá v prehovore jedného prírodovedca celkom zvláštnym spôsobom, ktorý v kontexte otázky dôležitosti slobody pri kreovaní vedeckého tímu, pri výbere ľudí uviedol: „A volil som takto... nesmierne schopných chlapcov, úžasne talentovaných, úžasne schopných, skutočných chlapcov zároveň, čiže bystrých, ale zároveň chlapi po každej stránke..... Čiže chlapi schopní a pekné dievčence. Keď už nemuseli byť až tak šikovné, ale museli byť pekné. A to si neviete predstaviť, čo to znamenalo pre ten kolek-

tív, z hľadiska práce. Proste tých chlapcov ťahali tie dievčence, čiže ja ten rodový prvok vidím ako ohromne dôležitý, veľmi podstatný.“ [DV06] „Schopní chlapi“ a „pekné dievčence“ sa v tomto prehovore zodpovedajú tradičným stereotypom, s predstavou „skutočných chlapov“ sa spája múdrosť a inteligencia, ale aj sexuálna senzitivita, ktorej spúšťačom sú „pekné dievčence“ poháňajúce vedcov – „skutočných chlapov“ k pozoruhodným vedeckým výkonom. Reflektujúcú tému inakosti vo výskumnej práci spomína respondent na ženu kolegyňu, ktorá vraj nemala veľké ambície, ale „ktorá bola schopná v tom laboratóriu technicky urobiť veci, ktoré som ja nedokázal robiť. Tá mala tak jemné ruky, že keď išlo o veľmi jemné roboty, tak ich urobila ona. A nikdy nemala pocit ako laborantka nejakého podceňovania. Ja som ju písal ako spoluautorku aj na tie publikácie a myslím, že to bola dokonalá súhra, však ona nemala ambície vymýšľať nejaké prevratné objavy“ [DV06] s dodatkom, že práve v tomto bode sa prejavujú rodové rozdiely – ženy majú často „jemné ruky“, ale nemajú „tú hlávku tú, ktorú máme my chlapi“. [DV07] A hoci zdôrazňuje, že nemožno generalizovať, jeho použitie výrazu „my, chlapi“ je jasne generalizujúce. V podobnom ladení vyznieva vyššie citovaná výpoveď respondentky o mužoch, ktorí sa snažia chrliť tie svoje nápady a myšlienky a ženách, ktoré urobia tú mravenčiu robotu.

Uvedené príklady, ako sa nazdávam, svedčia o tom, že epistemické komunity, v ktorých je tvorba vedeckého poznania situovaná, nie sú zbavené pôsobenia rodu pochopeného v jednote všetkých jeho aspektov, t. j. ako rodového symbolizmu, rodovej delby práce a individuálnej rodovej identity.¹⁰ Ukazujú tiež, ako predstavy o ženskosti a mužskosti štruktúrujú proces výskumnej práce a môžu viesť k rodovo špecifickej delbe práce v rámci epistemických komunit, pričom ide o takú delbu práce, v ktorej je zakódovaná asymetria medzi kreativitou a rutinou, medzi vytváraním niečoho zásadne nového vo vede a každodennou „mravenčou“, hoci aj technicky náročnou laboratórnou prácou. Táto asymetria nie je rodovo neutrálna, ale je zjavne a explicitne rodovo konotovaná a kopíruje tradičnú rodovú schému mužskej kreatívnej a ženskej repetitívnej práce.

¹⁰ Na jednotu týchto troch aspektov rodu v sociálnych procesoch upozornila S. Harding, pozri Harding 1986, s. 17–18.

Namiesto záveru

Spôsoby, akými sa rod manifestuje v praxi vedy, sú nepochybne rôznorodé, podobne ako sú rôznorodé a dynamické aj formy situovanosti vedeckého poznania v sieti sociálnych vzťahov, vrátane vzťahov rodových. Samozrejme, vyššie uvedené názory, ktoré zazneli v rozhovoroch, nemožno považovať za reprezentatívne, čo napokon platí vo všeobecnosti o výsledku akéhokoľvek kvalitatívneho výskumu. A samozrejme, nechcem z nich vyvodzovať ani žiadne generalizujúce závery. Vo svojom príspevku som ich použila skôr v zmysle ilustrácií, preukazujúcich, že názor, podľa ktorého veda nie je imúnna voči vplyvu rodových vzťahov, má oporu v každodennej praxi vedy, v činnosti epistemických komunit.

Literatúra

- FARKAŠOVÁ, E. 2002. Situovanosť vedeckého poznania versus jeho objektivita. In: *Filozofia*, roč. 57, č. 6, s. 383–393.
- FARKAŠOVÁ, E. 2003. Feministická epistemológia ako nový filozofický/politický projekt. In: *Brnianske prednášky*. Brno : Masarykova Univerzita v Brne, s. 69–88.
- FARKAŠOVÁ, E. 2005 a. Stanovisko ako epistemologická/metodologická stratégia? (Diskusie v súčasnej feministickí filozofii.). In: *Filozofia*, roč. 60, č. 6, s. 399–412.
- FARKAŠOVÁ, E. 2005 b. Môže byť rozum „emocionálny“ a objektivita „perspektívna“? (K problematike poznania vo feministických epistemológiách). In: Linková, M., Červinková, A. (eds.): *Myšlení hranic. Genderové pohledy na racionalitu, objektivitu a vědoucí subjekt*. Praha : Sociologický ústav AV ČR, s. 57–75.
- FARKAŠOVÁ, E. 2006. „Dvojidentita“, „dvojperspektíva“ ako možný epistemologický potenciál. In: Andreanský, E. (ed.) *Filozofia v kontexte globalizujúceho sa sveta. Zborník príspevkov z 3. slovenského filozofického kongresu konaného v kongresovom centre SAV v Smoleniciach 7.–9. novembra 2005*. Bratislava : Slovenské filozofické združenie pri SAV, Katedra filozofie a dejín filozofie FF UK v Bratislave, Katedra filozofie FF UCM v Trnave, s. 415–419.
- FARKAŠOVÁ, E. 2007. „Logika stanoviska“ vo feministickí epistemológii: úspechy a úskalia. In: Heczková, L. (ed.): *Vzťahy, jazyky, těla. Texty z 1. konferencie českých a slovenských feministických štúdií*. Praha : FHS UK v Praze, s. 54–72.
- HACKETT, E. J. 2005. Essential Tension: Indentity, Control and Risk in Research. In: *Social Studies of Science* Vol. 35, No. 5, s. 787–826.
- HARDING, S. 1986. *The Science Question in Feminism*. Ithaca, New York : Cornell University Press.

- HARAWAY, D. Situated Knowledges. 1999. The Sciecn Question in Feminism and the Priviledge of Partial Perspective. In: Biagioli, M. (ed.) *The Science Studies Reader*. New York; London : Routledge, s. 172–189.
- KNORR CETINA, K. 1999. *Epistemic Cultures. How the Sciences Make Knowledge*. Cambridge; London : Harvard University Press.
- KUHN, T. 1981. *Štruktúra vedeckých revolúcií*. Bratislava : Pravda.
- LATOUR, B., WOOLGAR, S. 1986. *Laboratory Life. Construction of Scientific Facts*. 2nd ed. Princeton : Princeton University Press.
- LATOUR, B. 1987. *Science in Action. How To Follow Scientists and Engineers Through Society*. Cambridge : Harvard University Press.
- LONGINO, H. E. 1991. Multiplying subjects and the diffusion of power. In: *The Journal of Philosophy*. Vol. 88, No. 11. 666–674.
- LONGINO, H. E. 1996. Subjects, Power and Knowledge : Description and Prescription in Feminist Philosophies of Science. In: Fox Keller, E., Longino, H. E. (eds.) *Feminism and Science*. Oxford; New York : Oxford University Press, s. 264–280.
- LONGINO, H. E. 1998. Hodnoty a objektivita. In: *Aspekt* 1998, č. 1., s. 86–96.
- LONGINO, H. E. 1999. Feminist Epistemology. In: Greco, J., Sosa, E. (eds.) *The Blackwell Guide to Epistemology. A Companion to Epistemology*. Oxford : Blackwell Publishers, s. 327–354.
- LONGINO, H. 2002. *The Fate of Knowledge*. Princeton : Princeton University Press.
- NELSON, L. H. 1990. *Who Knows. From Quine to a Feminist Empiricism*. Philadelphia : Temple University Press.
- PICKERING, A. (ed.) 1992. *Science as Practice and Culture*. Chicago; London : The University of Chicago Press.
- THAGARD, P. 1997. Collaborative Knowledge. In: *Noûs*, Vol. 31, No. 2 (Jun., 1997), s. 242–261.

Príspevok vznikol v rámci grantového projektu VEGA č. V-09-017-00.

PhDr. Mariana Szapuová, CSc.
Katedra filozofie a dejín filozofie
Filozofická fakulta, Univerzita Komenského
Gondova 2
811 02 Bratislava
Slovenská republika
szapuova@fphil.uniba.sk